

הברכה והקללה בהר גריזים ובהר עיבל¹

בהתבוננות בפרטי המעמד אנו רואים הבדלים שונים בין הציווי בתורה, הביצוע ביהושע ותיאור המעמד במשנה. דברינו בשיעור זה, נתייחס למספר סוגיות הקשורות במעמד.

משמעות חלוקת השבטים להר גריזים ולהר עיבל

א. על הברכה בני הגבירות על הקללה בני השפחות

אומר האבן עזרא:

”על הברכה בני הגבירות ועל הקללה בני השפחות, ואם יחסרו שנים, ובני לאה רבים ונלקחו הגדול והקטן”
(דברים כ"ז, יב-ג).

להסבר זה קיימת בעיה קלה, והיא המצאותם של ראובן וזבולון בצד הקללה. בפרשנים מצינו שני כיוונים לצירוף קושיא זו:

יש המסבירים זאת בגלל גנותם:

- ראובן - בגלל מעשהו עם בלהה, או בגלל רצונו להיות עם גד בעבר הירדן המזרחי, כך בעל צרור המור.

- זבולון - מפני שהוא כעבד ליששכר (כך השפתי כהן).

יש המסבירים הפוך - בגלל מעלתם:

- ראובן - שלא חטא באשת אב (רבנו בחיי).

- זבולון - כי היה בעל תורה ובצירופו אליהם יכל להגן עליהם בתורתו.

ב. על הברכה השבטים השוכנים קרוב למקדש, ועל הקללה השבטים הרחוקים מן המקדש (דעת הרב אליהו כי טוב בספר הפרשיות).

ג. הרב שנדורפי³ מציע כי חלוקת השבטים באה על רקע חטא מכירת יוסף, והשבטים שהיו מעורבים במכירתו נענשים כאן על חטא זה. כפי שנראה בהמשך, יש שהסבירו כי לאחר שבני ישראל קבלו עליהם את השבועה בהר גריזים ובהר עיבל, הם נעשו ערבים זה לזה. מכח נימוק זה מבאר הרב שנדורפי כי כעת הם צריכים להיות מאוחדים ולתקן את שורש הפירוד שהוא מכירת יוסף. לכן על הר גריזים עומדים שמעון ולוי ששנאו את יוסף ורצו להרגו, ושבט יהודה שהציע למכרו יחד עם יוסף ובנימין. ואילו על הר עיבל עומדים בני השפחות שאהבו אותו, ראובן שרצה להצילו וזבולון שהיה הקטן בבני לאה ולכן היה פחות אשם בחטא מכירת יוסף מכל שאר בני לאה. הסבר זה גם מתרץ מדוע מופיע כאן יוסף כשבט אחד

פתיחה

לאחר תיאור הציווי על הקמת האבנים וכתובת התורה עליהם, בנין המזבח והעלאת הקרבנות, משה מצווה את העם להיערך למעמד הברכה והקללה על הר גריזים ועל הר עיבל. וכך לשון התורה:

”אֵלֶּה יַעֲמְדוּ לְבָרֵךְ אֶת-הָעָם עַל-הַר גְּרִיזִים בְּעֵבְרָתְךָ אֶת-הַיַּרְדֵּן שְׁמֵעוֹן וְלֹוי וַיהוּדָה וַיִּשָּׁשֶׁכֶר וַיֹּסֵף וּבְנֵימִן. וְאֵלֶּה יַעֲמְדוּ עַל-הַקְּלָלָה בְּהַר עֵיבֵל רְאוּבֵן גָּד וְאָשֶׁר וְזַבּוּלֹן דָּן וְנַפְתָּלִי. וְעֵנִי הַלּוּיִם וְאֶמְרוּ אֶל-כָּל-אִישׁ יִשְׂרָאֵל קוֹל רֵם”
(דברים כ"ז, יב-ד).

לאחר פסוקים אלו, מופיעה רשימת שנים עשר הארורים. אופן הביצוע מתואר בספר יהושע:

”וְכָל-יִשְׂרָאֵל וְזַקְנָיו וְשֹׁטְרֵי וְשֹׁפְטָיו עֹמְדִים מִזֶּה וּמִזֶּה לְאֲרוֹן נֶגֶד הַכְּהֻנִּים הַלּוּיִם נִשְׁאִי אֲרוֹן בְּרִית-ה' כְּגַר כְּאֲזָח חֲצִיו אֶל-מֹול הַר-גְּרִיזִים וְהַחֲצִיו אֶל-מֹול הַר-עֵיבֵל כְּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד-ה' לְבָרֵךְ אֶת-הָעָם יִשְׂרָאֵל בְּרֵאשִׁיטָה. וְאַחֲרֵי-כֵן קָרָא אֶת-כָּל-דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה כְּכָל-הַפְּתוּב בְּסֹפֶר הַתּוֹרָה. לֹא-הָיָה דָבָר מִכָּל אֲשֶׁר-צִוָּה מֹשֶׁה אֲשֶׁר לֹא-קָרָא יְהוֹשֻׁעַ נֶגֶד כָּל-קְהַל יִשְׂרָאֵל וְהַנְּשִׂיִם וְהַטָּף וְהַגֵּר הַהֹלֵךְ בְּקִרְבָּם”
(יהושע ח', לג-לה).

חז"ל במשנה במסכת סוטה מתארים את המעמד:

”ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל והכהנים והלוויים והארון עומדים למטה באמצע הכהנים מקיפים את הארון והלוויים את הכהנים וכל ישראל מכאן ומכאן שנאמר וכל ישראל וזקניו ושוטריו ושופטים עומדים מזה ומזה לארון הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה ואלו עונין אמן עד שגומרין ברכות וקללות”²
(סוטה לב:).

1 לא הרחבנו כאן במיקומם של הר גריזים והר עיבל. הגמרא בסוטה לג: מביאה שתי דעות בענין: דעת רבי יהודה כי ההרים בקרבת שכם - במקום שמזהים את מיקומן היום, מצפון ומדרום לשכם, ולפי דעת רבי אלעזר, ההרים סמוכים לירדן. בירושלמי בסוטה (ו, א) מופיעה דעת רבי אלעזר האומר כי בני ישראל עשו באותו היום שתי ערמות עפר בסמוך לירדן וקראו להן הר גריזים והר עיבל.

לאחר מציאת המזבח בהר עיבל ע"י אדם זרטל, בשיפולים הצפון מזרחיים של הר עיבל, יש שהציעו כי הר גריזים המקורי היה בהר כביר של היום, מול המזבח, ולא במקום בו מזהה כיום הר גריזים. נושא זה זוקק הרחבה רבה ולא נוכל להאריך בכך כאן.

2 המשנה מתארת אחר כך את הבאת האבנים, בנין המזבח וכתובת דברי התורה בשבעים לשון.

3 בנושא זה עסק בהרחבה הרב איתן שנדורפי במאמרו המקיף ”הברכה והקללה בהר גריזים ובהר עיבל” ניצני ארץ יז. ונביא חלק מן המקורות המוזכרים בדבריו.

ואינו מחולק לאפרים ומנשה, וחלק משבט לוי עומד יחד עם יוסף⁴.

תכלית המעמד

א. קבלה מחודשת של התורה
אומר רש"י:

"אשר לא יקים - כאן כלל את כל התורה כולה וקבלו עליהם באלה ובשבועה" (דברים כ"ז, כו).

לדעת רש"י, במעמד זה, עם ישראל קיבל על עצמו מחדש את התורה. רש"י חוזר על הסברו הנ"ל, גם בפירושו לדברי הגמרא בברכות האומרת כי בברכת המזון יש להקדים ברית לתורה - "שזו ניתנה בשלש בריתות וזו ניתנה בל"ג בריתות":

"בשלשה מקומות נתנה התורה לישראל בסיני ובאוהל מועד ובהר גריזים ובערבות מואב, ובכל אחד נכרתה ברית כדתניא במסכת סוטה (לז). ארור בכלל וארור בפרט. וכן באוהל מועד שנאמר (דברים כ"ח) 'אלה דברי הברית אשר ציוה ה' את משה לכרות את בני ישראל בארץ מואב מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב' וכתוב (שם כ"ט) 'ושמרתם את דברי הברית'" (מח. ד"ה תורה נתנה בשלש בריתות).

בצורה דומה מפרש גם נכדו הרשב"ם:

"וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת - שכשנשבעו עתה בהר גריזים ובהר עיבל המה התורה לפניכם כתובה ונשבעו שיקיימוה" (דברים כ"ז, ח).

ב. ערבות זה לזה

אומרת הגמרא בסנהדרין:

"א"ר יוחנן משום ר' אלעזר בר' שמעון לפי שלא ענש על הנסתרות עד שעברו ישראל את הירדן" (מז).

מסביר רש"י:

"עד שעברו את הירדן, ושמעו וקבלו עליהם ברכות וקללות בהר גריזים והר עיבל ונעשו ערבים זה בזה כדאמרינן במסכת סוטה (לז): מיד נענשו זה על זה ואפילו לא ידע זה בעבירות שביד חברו ובימי ענן כבר עברו את הירדן" (שם).

מדברי רש"י עולה כי במעמד זה בני ישראל קבלו על עצמם לא רק לקיים את התורה, אלא גם את הערבות על החטאים הגלויים של אחרים.

הקבלה בין הברית בהר עיבל לברית בהר סיני

האברבנאל מצביע על הקשר הברור בין הברית בסיני (שמות כ"ד) לבין הברית בהר עיבל⁵.

• שני המאורעות באים לאחר מתן מצוות לישראל על ידי משה:

- בהר סיני לאחר המצוות בפרשיות יתרו-משפטים:

"ויבא משה ויספר לעם את כל דברי ה' ואת כל המשפטים..." (שמות כ"ד, ג).

- בהר עיבל לאחר נאום המצוות שבפרשיות ראה, שופטים וכי תצא.

• שניהם קשורים בכתיבת המצוות:

- בהר סיני:

"ויבן מזבח תחת ההר ושתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל" (שמות כ"ד, ה).

- בהר עיבל:

"ובנית שם מזבח לה' אלקיך" (דברים כ"ד, ה).

• בשניהם מקריבים על המזבח עולות ושלמים:

- בסיני:

"וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עלת ויזבחו זבח שלמים לה' פרים" (שמות כ"ד, ה).

- בהר עיבל:

"והעלית עליו עולת לה' אלקיך וזבחת שלמים ואכלת שם ושמתח לפני ה' אלקיך" (דברים כ"ז, ו-ז).

• בשניהם מתקיימת אכילה:

- בסיני: "ויאכלו וישתו" (שמות כ"ד, יא).

- בהר עיבל: "ואכלת שם ושמתח לפני ה' אלקיך" (דברים כ"ז, ז).

• בשניהם ישנו תפקיד לאבנים:

- בסיני:

"ושתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל"

(שמות כ"ד, ד).

- בהר עיבל:

"תקימו את האבנים האלה בהר עיבל" (דברים כ"ז, ד).

ניתן להקביל את שתי הבריתות גם בכך שכתובת התורה על האבנים, דומה לכתובת עשרת הדברים על האבנים בברית חורב - לוחות אבנים. אך כמובן ישנה גם משמעות להבדל ביניהם: בסיני, לוחות האבן הם ניידים, מקומם בארון והם ינדדו עם עם ישראל ממקום למקום. ואילו בהר עיבל מדובר באבנים קבועות שתישארנה במקומן.

4 ניתן היה להרחיב בכמה נושאים נוספים בנוגע לברכות והקללות, כגון: מדוע נבחרו דווקא ארורים אלו? מה היחס בין ברכה לקללה? ועוד. בחרנו כאן לעסוק בעיקר בתכלית המעמד וביחס בין ברית זו לברית סיני ולברית ערבות מואב.

5 הדברים הבאים נוסחו היטב ע"י הרב אלחנן סמט בעיונים בפרשת השבוע סדרה שניה, פרשת כי תבוא, הוצאת מעלות, ירושלים תשס"ה ע' 439.

מאיך גיסא, חשוב שמשו שכת את הברית בחורב וקיבל את התורה, המנהיג הראשון של עם ישראל, הוא זה שיחדש את הברית שנכרתה בחורב במלא עצמתה, כהמשך ישיר למעמד הר סיני.

וכך בעצם הברית נחלקה לשני חלקים: החלק הראשון בערבות מואב על ידי משה הכולל את תוכן חוזה הברית - הברכות והקללות על ידי משה. החלק השני יתבצע בארץ על ידי יהושע בטקס חווייתי. בצורה כזו, הברית הזו תתווה את החיים החדשים בארץ.

האברבנאל בפירושו לדברים מתייחס למשמעות הברית:

"השם יתברך זכה בישראל, מפני שהוציאם... ממצרים מבית עבדים... כמו שכתוב 'כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם, אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים' (ויקרא כ"ה, נה). ולפי שזכה בגופותיהם כעבדים כנעניים, וזכה גם כן בנפשותיהם, לפי שהשלימן שלמות נפשי במתן תורתו, לכן הכניסם בברית הראשון בהוציא אותם ממצרים, והיה הברית הוא בדם שזרק עליהם (שמות כ"ד, ח), להורות שגופם ונפשותם – 'כי הדם הוא בנפש יכפר' - כולם היו משועבדים אליו יתברך... ולפי שעתה רצה השם יתברך לעשות עמהם חסד אחר, והוא בירושת הארץ הקדושה, הביא הצורך שייכנסו בברית חדשה. לפי שהראשון היה על שעבוד גופם והכנעת אמונתם, והשנית היא על ירושת הארץ. והיה עניין זה הברית וכוונתו, שלא בחרבם יירשו ארץ, ולא יירשוה מאבותיהם, אבל שהשם יתברך נתנה אליהם, לא במתנה כי אם בתורת הלוואה, כמו שכתוב 'והארץ לא תמכר לצמתת, כי לי הארץ' (ויקרא כ"ה, כג), ושיחייבו לעבוד בה את אדוני הארץ, ושלא יעבדו אלוה אחר זולתו, כי יהיה זה מרד וקשר גדול אליו. הנה התבאר מזה צורך הברית ותכליתו... ובערך הארץ הנבחרת אשר לקחו מאתו יתברך, וחייבו עצמם לשבת בה ולתת הביכורים והתרומה והמעשרות ושאר המצוות התלויות בארץ – הם בהכרח כגרים ותושבים עם אלוקינו, ומחויבים הם ובניהם עד עולם לשבת בארץ הזאת ולפרוע החוב אשר הסכימו בראשונה עם אדוני הארץ לפרעו, שהם המצוות שקיבלו על עצמם בעת שנכנסו בעבודתו" (דברים כ"ט, ט-ד).

על פי האברבנאל, משמעות הברית החדשה עם כניסתם לארץ הינה יצירת הכרה עמוקה בכך שהארץ ניתנת להם במתנה מאת ה' ולא מכח עוצם ידם. הארץ נתנה בתורת הלוואה ועל בני ישראל להתחייב לעבוד בה את ה' כגרים ותושבים בארץ, המחויבים לשבת בארץ ולהכיר בבוראם תוך קיום המצוות שקבלו על עצמם כשנכנסו אליה.

הבדל זה מוסבר היטב בכך שלוחות הברית ניתנים במדבר בתקופת נדודים. ואילו האבנים בהר עיבל מסמלות את הקביעות של הכניסה לארץ וסוף הנדודים.

הבדל נוסף הוא כי בלוחות הברית נחקקו הדברים באופן קבוע באצבע אלקים, ואילו על האבנים בהר עיבל הדברים נכתבים בידי אדם, על גבי שכבת סיד. במובן זה דווקא הכתיבה האלקית על הלוחות היא נצחית והכתיבה על האבנים בהר עיבל היא אנושית, זמנית.

בין הברית בערבות מואב לברית בגריזים ובעיבל

לאחר תיאור המעמד בהר גריזים והר עיבל, ורשימת הברכות והקללות, מופיע פרק כ"ח אשר הינו פרק שלם של ברכות וקללות נוספות. לדעת האבן עזרא, פרק זה נאמר על ידי הלויים לאחר שקראו את הארורים בספר יהושע. פירוש זה צריך עיון מפני שבסיומו אנו מוצאים כי נאמר: "אלה דברי הברית אשר ציוה ה' את משה לכרת את בני ישראל בארץ מואב" (דברים כ"ח, ט). כלומר לא יהושע בהר גריזים ובהר עיבל אלא משה בארץ מואב.

ייתכן כי ניתן לראות בשתי הבריות שני צדדים של ברית אחת, שחלקה הראשון נעשה ע"י משה בערבות מואב וחלקה השני נעשה ע"י יהושע בהר גריזים ובהר עיבל.

לפי זה פרק כ"ח - דברי הברית - נקרא פעמיים: בערבות מואב על ידי משה (דברים כ"ח, ט) ובהר גריזים ועיבל, קראוהו הלויים. לפי הצעה זאת, חציית הירדן מתקיימת בין שני צידי הברית. במובן זה יהושע משלים בארץ ישראל את הברית שנכרתה ע"י משה רבנו בערבות מואב, שהרי כל ברית ערבות מואב הינה הכנה לירושת הארץ.

יונתן פיינסטוק⁶ מנתח היטב את פרק כ"ז בדברים ומצביע על המשמעות של מבנה הפרק. הפרק בנוי בצורה כזו:

- פסוקים א-ח - מתארים את כתיבת התורה על האבנים והקמת המזבח בהר עיבל.
- פסוקים ט-י - משה והכהנים מכריזים על היות עם ישראל לעם לה' ומצווים על שמיעה בקולו.
- פסוקים יא-כו - מתארים את הציווי על נתינת הברכה והקללה בהר גריזים והר עיבל ואמירת שנים עשר הארורים.

פסוקים ט-י לא כל כך קשורים למהלך הפרק כולו. מיקומם בתוך הפרק, והעובדה כי הם לא כל כך קשורים למהלכו, מעידים כי פסוקים אלו מהווים פתיחה לנאום הברכות והקללות, וכריתת הברית על ידי משה בערבות מואב בדברים כ"ח.

בני ישראל, לאחר ארבעים שנות נדודים, ובפרט הדור החדש שלא חווה את כריתת הברית לפני הכניסה לארץ, עומדים בפני תקופה חדשה. מציאות זו דורשים חידוש הברית בתוך הארץ.

6 במאמרו היפה, ברית מואב וברית הר גריזים והר עיבל, עיון בדברים כ"ז, מגדים לד (תשרי תשס"ב) ע' 84-67.

בשיעור זה התייחסנו בתמצית למעמד הברכה והקללה בהר גריזים ובהר עיבל, המהווה השלמה לבנין המזבח ולכתיבת התורה. כתיבת התורה מחד, והברכה והקללה מאידך גיסא, משלימות האחת את השנייה. בצורה זו באה לידי ביטוי, ההקבלה למעמד הר סיני, בה הייתה מחד התגלות אלקית לעיני כל ישראל, ומאידך גיסא כתיבת הלוחות.

בשיעור זה השלמנו את העיון במעמד הברכה והקללה בהר גריזים ובהר עיבל. בשיעור הבא בעז"ה נעסוק בכינוס הגדול בשכם המתואר ביהושע כ"ד.

מעניין בהקשר זה לראות כי קיים שוני מסויים בין הציורי המופיע בתורה, לקיום הציורי בספר יהושע. בציורי בדברים (כ"ז, יב-ג), המברכים העומדים על הר גריזים הם השבטים, העומדים על הקללה בהר עיבל הם השבטים האחרים, ותפקיד הלויים - "וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם".

אולם, בביצוע ביהושע נאמר:

"ואחרי כן קרא את כל דברי התורה הברכה והקללה ככל הכתוב בספר התורה לא היה דבר מכל אשר ציוה משה אשר לא קרא יהושע נגד כל קהל ישראל והנשים והטף והגר ההלך בקרבם" (יהושע ח', לד-לה).

יהושע כאן הוא הקורא את כל דברי התורה הברכה והקללה כאשר ציוה משה. לא הלויים הם הקוראים אלא יהושע. נראה כי בשוני זה, ניתן לראות את קבלת האחריות של יהושע כמנהיג עם הכניסה לארץ. בנוסף, נראה כי נקודה זו דומה למה שקורה במעמד הקהל, בו המלך המופקד על העניינים הגשמיים הוא הקורא בתורה, ולא עובדי ה' הכהנים.

נקודה נוספת: הכתוב מזכיר כי הקריאה נעשית נגד כל קהל ישראל - הנשים, הטף והגר ההולך בקרבם. בהנחה שהנהגת יהושע נחשבת כמלכות⁷, יוצא איפוא שהמלך קורא בתורה מול כל קהל ישראל. גם נקודה זו מזכירה מאוד את מעמד הקהל עליו מצוה התורה להקהיל את העם אנשים, נשים, טף וגר ולקרוא את התורה באזניהם (דברים ל"א, י-ג).

במידה והקבלה זו אכן קיימת, יתכן שניתן גם ללמוד ממעמד ההקהל את מטרת מעמד הברכות והקללות. מטרת ההקהל הכתובה בתורה הינה לימוד התורה ויראת ה', ויתכן שזו המטרה גם כאן.

מעמד מיוחד זה, המצרף מחד את התורה שבכתב הכתובה על האבנים (גם אם לפי חלק מהדעות רק המצוות כתובות שם בתקציר - זוהי תמצית התורה), ומאידך קריאת התורה בעל פה באזני כל קהל ישראל, מעניקה למעמד משמעות מיוחדת בכריתת ברית מחודשת בין כנסת ישראל לקב"ה ביחס לתורה ולארץ.

מאד ייתכן, וכך מציע הרב יואל אליצור, כי מעמד מיוחד זה מתרחש דווקא בין גריזים ועיבל בין שני ההרים. בנוסף להסברים השונים שהבאנו, ניתן לראות במעמד זה מעין ברית בין הבתרים. העמידה בין שני ההרים הללו היא מעין כניסה בין בתרי הארץ, בשערה של הארץ, והתערות בה, מתוך מגמה לקבל על עצמם מחויבות ונאמנות לקיום התורה בארץ.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ט
עורך: אביעד ביננשטוק

בית המדרש הוירטואלי
מיסודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il

7 כך למשל דעת הרמב"ם בהלכות מלכים פרק א הלכה ג': "אין מעמידין מלך בתחילה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא, כיהושע שמינהו משה רבנו ובית דינו..."